

BIRUTĖ KABAŠINSKAITĖ
 Vilniaus universitetas
 GERT KLINGENSCHMITT

DAR KARTĄ APIE LIE. SPALVÀ: KIRTIS IR ETIMOLOGIJA

1. Lietuvių kalbos *spalvą* kilmė etimologų buvo aptarta ne kartą. Su juo iš kitų baltų kalbų žodžių gana akivaizdžiai susiję la. *spalva* ‘plunksna, paukščių plunksnos; kailis, šeriai; žvėrių kailio spalva, šerių spalva’, toliau la. *spilva* ‘tvenkinių augalas, švylys, pūkas (ypač augalo, tarkim, švylio), [pl.] (plunksnų) pūakai [ir kt.]’ (plg., pavyzdžiui, Fraenkel 1962: 859). Baltų kalbų žodžius buvo siūloma laikyti ide. **(s)pelh-* ‘skelti, skirti’¹ vediniais (žr. Urbutis 2009: 247t. ir kt.). Tačiau dėl iš pirmo žvilgsnio regimų didokų semantinių vedinių ir senosios šaknies skirtumų šią etimologiją ne visada linkstama pripažinti.

2. Vis dėlto rasti patikimus alternatyvius šių žodžių kilmės aiškinimus nesiseka. Štai remiantis latvių žodžių semantika, pagrindine veldinio reikšme galima mėginti laikyti ‘plaukai; plunksna’ ir sieti su ide. **pel-* ‘padengti, apdengti’², taigi pirminė veldinio reikšmė būtų ‘kūno danga’. Tačiau nuodugniau panagrinėjus darosi aišku, kad ši etimologija labai problemiška. Juk reikėtų papildomai teigti, jog greta ide. **pel-* ‘padengti’ indoeuropiečių prokalbėje egzistavęs variantas su *s* mobiliuoju, kurį atspindinčios baltų kalbos. Žodžio pradžios garsas *s-* šioje baltų kalbų žodžių grupėje yra pastovus, taigi jis tikrai nėra tas sporadiškai prieš *k, p, t* (t. y. tose pat pozicijose kaip senasis *s* mobilusis) lietuvių ir latvių tarmėse kartais pasitaikantis *s-*³. Gali atrodyti, kad tai vienas iš tų atvejų, kai senąją šaknį su *s* mobiliuoju atspindi tik baltų kalbos. Tėra keli tokie pavyzdžiai – lie. *spařnas*, la. *spårns* (žr. Fraenkel 1962: 861) bei iki šiol aiškios etimologijos neturėjęs lie. *skanùs* < **sk^(w)on-ù-*, kuris sietinas su s. i. *can-* ‘jausti malonumą, pasitenkinimą’, atspindinčiu ide. **(s)k^(w)en-*⁴. Bet šiais atvejais formos be *s* mobiliojo yra paliudytos tik kelių kalbų, o šaknies **pel-* ‘padengti’ formos be *s* turi daugelis indoeuropiečių kalbų. Tad baltų kalbos būtų vienintelės, kurios vietoj gerai kitose indoeuropiečių kalbose paliudytos **pel-*, nurodytų buvus formą su *s* mobiliuoju.

2. 1. Net jei nepaisytume šių dalykų, sieti su šaknimi **pel-* kliudytų la. *spalva*, *spilva* liudijama akūtinė priegaidė. Ieškant išeities galima būtų mėginti teigti, jog latvių kalbos žodžiai – tai *vrddhi* priklausomybės vediniai iš pamatinio žodžio, kurį atspindi lie. *spalvą*. Tačiau tokio tipo daiktavardinių vedinių baltų kalbose maža. Vienas iš tokių pavyzdžių būtų la. *lauks* ‘miško proskyna; atviras laukas (be miško, gyvenviečių)’ kuris kaip **lòuko-* išvestas iš **loukó-* ‘miško proskyna (t. y. šviesi vieta miške)’, atspindimo lie. *laukas*, s. i. *loká-* m. ‘laisva erdvė; pasaulis’. Veldinio senumą (dar iki susiformuojant baltų prokalbei) liudija faktas, jog germanų žodžių nepaveikė Vernerio dėsnis – germ. **lauxa-* (s. v. a. *lōh* ‘giraitė’, s. angl. *lēah* ‘laukas, pieva, miškas’) taip pat suponuoja **lòuko-*. Šis **lòuko-* anksčiau reiškė ‘priklausantis proskynai, panašus į proskyną’. Galiausiai jis pradėtas vartoti daiktavardiškai, ir reikšmė sutapo su pamatinio žodžio

¹ Dėl šios šaknies plg. Rix 2001: 576t.

² Šią indoeuropiečių prokalbės šaknį liudija tokie jos vediniai kaip lo. *pellis* ‘kailis, oda’ < **pel-ni-*, s. v. a. *fel*, gen. *felles* ‘oda, kailis’ < **pel-no-* (žr. Pokorny 1959: 803).

³ Dėl sporadiško *s-* žr. Zinkevičius 1966: 190t., Endzelin 1923: 171t. Priešingai nei *spalva* atveju, faktas, jog greta hidronimų lie. *Spalvė*, *Spalvė* ir la. *Spalvene* pasitaiko veikiausiai giminiški vandenvardžiai lie. *Palvasa*, la. *Palva*, *Palvene* ir pr. *Palwe*, įrodo, kad minėtų hidronimų pradžios *s-* yra vėlyvas lietuvių ir latvių kalbos epochos fenomenas. Tad jei lie. *Palvasa* ir kiti galiausiai etimologiškai būtų susiję su būdvardžiu *palvas* ‘blyškiai gelsvas’ < **pol-uó-*, šalia esantys lie. *Spalvė*, la. *Spalvene* neduotų pagrindo Sauliaus Ambrazo teigimui, jog lie. *spalvą* ir kita savo kilme susiję su *palvas* (žr. Ambrzas 1996: 8).

⁴ Ide. **sk^(w)on-ù-* darybos paralelė yra kiti *u* kamieno būdvardžiai su šaknies pamatiniu abliauto *o* laipsniu: lie. *platùs* < **ploth₂-ù-* (: s. i. *prthú-*, gr. *πλατύ-* ‘ploščias, platus’ < **plth₂-ù-*), s. v. a. *hart* ‘kietas’ < germ. **xardu-* < **kort-ù-*, gr. *πολύ-* ‘daug’ < **polh₁-u-*.

reikšme. Suprantama, šitoks *vrddhi* vedinio vartojimas pasitaiko retai. Jei manytume, kad la. *spalva*, *spiūva* buvo *vrddhi* vediniai, panašiai turėjo rutuliotis ir jų reikšmė. Taigi dėl suponuojamų išskirtinių semantikos pokyčių tokia latvių kalbos žodžių kilmė menkai tikėtina.

3. Visiškai atsisakyti etimologijos, remiamos šaknimi ide. **pel-*, ir išspręsti aptariamų lietuvių bei latvių kalbos žodžių priegaidžių nedėsningo vienodumo mįslę leidžia aiškūs netiesioginiai įrodymai, jog lie. *spalvā* 4 kirčiuotė yra nauja. LKŽ, kuris, beje, ne visada yra išsamus, teikia tik ketvirtąją kirčiavimo klasę. Tačiau šalia galima pateikti ir daugiau dviskiemenių žodžių su *-a*, kurių tvirtagalė priegaidė (4 kirčiuotė) nedėsningai atitinka latvių tęstinę ar laužtinę priegaidę, o lietuvių kalbos tarmių medžiaga rodo ankstesnio (akūtinio) šaknies skiemens kirčiavimo pėdsakus. Kitokio buvusio šaknies kirčiavimo atvejus dažnai parodo ar paremia ir etimologijos tyrimai.

Antai lie. *kalvā* (4) pamatas – ide. **kelh-*, iš kurios išvesti ir lie. *kėlti*, la. *cēlt* bei lie. *kálnas*, la. *kaľns* < **kolh-nó-*. Latvių kalboje aptariamą lietuvių kalbos žodį atitinka *kaľva*. Lie. *kalvā* šiaurės Lietuvoje (Sviliai, Vabalninko r.), regis, taip pat vartotas su tvirtaprade šaknimi⁵.

Lie. *ievā*, kurios pagrindiniai kirčiavimo variantai yra 4 ir 2 kirčiuotė, atitinka la. *iēva*. Lietuvių tarmėse siaurai vartojama ir 3 bei 1 akcentinė klasė (Stundžia 1984: 88). Akūtinį šakninį kirčiavimą taip pat liudija sl. **’iva* ‘gluosnis, karklas’ (r. *úva*, s.-kr. *’iva*). Taigi veikiausiai rekonstruotina forma bl.-sl. **’éiuā* < ide. **h₁éih-uah₂-*.

Lie. *derivā* ‘pliauska skaloms skelti, skala, plėša, šakalys, degutas, medžio sakai [ir kt.]’ kirčiuojamas 3 arba 4 kirčiuote, taip pat pasitaiko ir pirmosios kirčiuotės variantas *dérva*. Latvių kalboje tokiomis pat reikšmėmis vartojamas *darva*, su *a* žodžio šaknyje, kuri turi ir, regis, vien rašomosios kalbos žodis lie. *darvā* (3), užfiksuotas XVII a. pabaigos rankraštiniame Mažosios Lietuvos žodyne *Clavis germanico-lithvana* II 1058 (iš čia, matyt, į savo žodyną perėmė Aleksandras Neselmanas [N 129] ir su abejone Frydrichas Kuršaitis [K 79]) bei XIX amžiaus pabaigos Mykolo Miežinio žodyne (M 46; tikėtina, kad šis žodis bei keletas jo vedinių kiek pertvarkius perimti į 1903 metų Antano Lelio žodyną, pgl. jo *Darva, Darvadegys, Darvokšnē*, Lalis 1903: 60). Neatmestina mintis, jog lie. *darvā* iš tiesų realiai nebuvo vartotas lietuvių kalboje – jis galėjo būti perrašymo klaida *Clavyje*, o Miežinis kaip lietuvišką pateikė latvių kalbos žodį⁶. Šaknies *e* turi prūsų vietovardis *Derwayn* (Gerullis 1922: 27). Ar lietuvių ir latvių kalbos formos su skirtingu šaknies balsiu kilo iš bendros (rytų) baltų prokalbės formos, nustatyti sunku. Iki šiol nėra aiškiai įrodyta baltų kalbose buvus fonetinės prigimties *e* ir *a* kaitą žodžių šaknyse su pradžios priebalsiu⁷. Jei iš tiesų jos nebūta, lietuvių ir latvių žodžius reikėtų laikyti dviem, nors ir giminiškais, tačiau skirtingos darybos žodžiais⁸. Jei tokia *e* ir *a* kaita vis dėlto egzistavo⁹, senesnę variantą atspindi lietuvių ir prūsų kalbos žodžiai, tai remia ir slavų kalbų duomenys. Lie. *derivā* akūto, kaip rodo jo etimologija, nelėmė laringalas. Jis siejamas su sl. **’deř-u-o-* n. ‘medis, mediena’ (r. *дѣрево*, s.-kr. *dřìjevo* ir kt.) < **děru-o-*, s. angl. *te(o)ru* n. ‘sakai; derva’ < germ. **terua-* < **deruo-* arba **dēruo-* ir kitais. Baltų žodžiai veikiausiai buvo kuopinis vedinys su sufiksu **-h₂-* iš senojo *vrddhi* vedinio **dēru-ó-* ‘priklausantis medžiui, medinis’ (taigi **dēruáh₂-* – tai ‘medžio masė’).

Iš kitų pavyzdžių, kai lietuvių kalbos dviskiemenių žodžių su *-a* cirkumfleksą atremia senasis latvių kalbos žodžių akūtas, minėtini: lie. *jėgā* (4) – la. *jēga* < **iég^wā-*; lie. *lomā* (4) – la. *lāma*; lie.

⁵ Birutės Kabašinskienės informacija.

⁶ Tokių atvejų žodyne ne vienas, žr. Jablonskis 1935: 45; Urbutis 2009: 271–303.

⁷ Apie *a* ir *e* kaitą žodžio pradžioje bei tam tikruose priesaginiuose žodžio skiemenyse žr. Zinkevičius 1980: 115–119.

⁸ La. *darva* reikėtų rekonstruoti kaip **dōruā-*, tai būtų *vrddhi* vedinys iš ide. **dōru-* n. ‘mediena’. Baltų, slavų kalbose greta vedinių, perėmusių ide. **deru-* abliauto formą (**deru-o-*, **dēruā-*), pasitaiko ir *o* abliauto formos **doru-* refleksų. Forma **doru-* yra ir sl. **sv-’dōrvъ* ‘sveikas’ (r. *здоровъ, здорѡва*, s.-kr. *zdrāv, zdrāva*, slov. *zdrāv, zdrāva* ir kt.) < **su-dōru-o-* pamatas. Šio dūrinio antrasis sandas yra įgijęs *vrddhi* vedinio bruožus, kaip ir go. *fidur-dōgs* ‘keturdienis, keturių dienų’ < **k^wetur-d^hōg^wo-* : *dags* ‘diena’ < **d^hog^wo-* (dėl dūrinio antrojo sando *vrddhi* bruožų įgijimo pgl. Wackernagel, Debrunner 1954: 105, 115). Vis dėlto pridurtina, jog čia išdėstytos latvių žodžio etimologijos silpnoji vieta yra tai, jog indoeuropiečių prokalbėje *vrddhi* vediniai nebuvo vedami iš *o* atbalsio abliauto formų, jei pamatinio žodžio paradigmoje būta kitų abliauto laipsnių formų.

⁹ Pgl. dar lie. *šerỹs* ir la. *saris, sars* ‘šerỹs’ (finų baltizmas suo. *harja* ‘šepetys, šerỹs’), siejamus su *šerti(s)*, toliau su s. v. a. *hār* ‘plaukas’, žr. ME III 722; lie. *šarmā*, la. *sařma* ir la. *seřma*, žr. ME III 819.

šalnà (4) – la. *salna* < bl.-sl. **śál'ná-* (s.-kr. *slána*, acc. *slánu* < sl. **sol'na-*, acc. **'sołnq*; plg. sl. acc. **'gołvq* : lie. *gálva*), sietinas su lie. *šalti*, la. *sal̃t*, lie. *šáltas*, la. *sal̃ts*); lie. *šarmà* (4, 3) – la. *sarma*; lie. *uolà* (4), *úola* (1) – la. *uola*.

3. 1. Kai kuriais atvejais latvių kalbos atitikmens nėra, tačiau tai, kad lietuvių cirkumfleksas yra pakeitęs senąją akūtą¹⁰, rodo žodžio etimologija ar daryba: *bylā* (4) : *bīlti* < **b^hlh₁-* (kaip *gyrā* : *gīrti*, *gýrē*); *džiovā* (4, 2, 1) : *džíauti*, *džióvė* < **d^heu^h-*; *gėlā* (4) : *gėlti*, *gėlė* < **g^welh^h-*; *narvā* (4) : *nėrti* (Fraenkel 1962: 495); *skolā* (4) < **ská'lá-* – su *a* : *ā* abliautu¹¹ išvestas iš **skalē-ti*¹², paliudyto pr. *skallīsnan* < **skalē-snā*¹³; *tylā* (4) : *tīlti* (kaip *bylā*, išvestas iš *bīlti*).

Apibendrinant reikėtų konstatuoti, jog žodžiams lie. *spalvā*, *bylā*, *gėlā*, *lomā*, *narvā*, *skolā*, *šalnā* teikiama tik ketvirta kirčiavimo klasė. Ketvirtąją, antrąją ir pirmąją kirčiuote kirčiuojama *džiovā* (*džióva*), o ketvirtąją ir antrąją (t. y. tvirtagališkai) – lie. *ievā*. Be ketvirtosios, trečiąją kirčiavimo klasę turi *šarmā*, o *dervā* (*dėrva*) – tvirtapradę 1 ir 3 klasę. Tik pirmoji kirčiuotė, šalia ketvirtosios, paliudyta *kalvā* (*kálva*) ir *uolā* (*úola*) atveju. Visi šie žodžiai, kaip buvo parodyta anksčiau, priklausė akūtinei akcentinei klasei.

Tokį ar panašų kirčiavimo tipų variavimą yra aptaręs jau Kazimieras Būga. Priežastis jis aiškino taip: „Lietuviams labai lengva yra senovės oksitonai paversti paroksitonais (arba priešingai), nes oksitonai šandie turi vienodų linksnių su paroksitonais“ (Būga 1961: 707). Ypač dviskiemenių žodžių su *-a* paradigma turi nemaža formų, dėl kurių galėjo prasidėti 3 ir 4 kirčiuotės kaita. Dalis 3 ir 4 kirčiuotės gale kirčiuotų formų sutampa (pavyzdžiui, 4 *spalvā*, *spalvōs*, *spalvū* ir 3 *galvā*, *galvōs*, *galvū*). O pirmosios kirčiavimo klasės pradžioje kirčiuotos formos sutampa su trečiosios kirčiuotės atitinkamomis formomis (pavyzdžiui, 1 ir 3 *úolq*, *úola*, *úolos*). Iš 4 kirčiuotės lengvai galima pereiti į antrąją, nes abiejų kirčiuočių vienaskaitos formos skiriasi tik kilmininku ir vietininku. Kirčiavimo tipų kaitą skatina ir tai, kad 3 kirčiuotės dviskiemenių žodžių su *-(i)a* tēra labai nedaug. Bonifacas Stundžia suskaičiavo penkis vien šia kirčiuote kirčiuojamus žodžius, tuo tarpu pirmąją kirčiuojama apie 67, o ketvirtąją – apie 109 (*iā*) kamieno dviskiemenių žodžių (Stundžia 1984: 88). Kalbai dažniausiai būdinga tendencija retų tipų atstovus pertvarkyti pagal vyraujančius tipus.

3. 2. Aptariant minėtų lietuvių žodžių pirmykštę priklausomybę akūtinei akcentinei klasei, reikėtų dar kartą įvertinti ir latvių kalbos duomenis.

La. *spālva*, *iēva*, *jēga*, *kalva*, *lāma* ir *uōla* su tęstine priegaide, remiantis Endzelyno dėsnium, turėtų atliepti pirmosios kirčiuotės lietuvių kalbos žodžiai. Taigi gali būti, jog 1 kirčiuotė ir buvo pirminis minėtų lietuvių kalbos atitikmenų kirčiavimo tipas. Tuomet reikėtų manyti, jog žodžiai vėliau perėjo į trečiąją kirčiuotę, kol galiausiai imti kirčiuoti ketvirtuoju kirčiavimo tipu. Teikiama daugkartinė kirčiuotės kaita ir tai, kad iš vyraujančios 1 kirčiuotės žodžiai būtų turėję pereiti į daug retesnę trečiąją kirčiuotę, gerokai mažina šio aiškinimo tikėtumą.

Kita vertus, nėra neįmanoma, kad latvių kalbos žodžių tęstinė priegaidė išskirtiniais atvejais galėjo atspindėti ir galūninio kirčiavimo akcentinę klasę (lietuvių kalbos 3 kirčiuotę). Tarkim, la. *spālva* ir panašūs apibendrino 3 kirčiuotės¹⁴ pradžioje kirčiuotų formų akcentuaciją (tarkim, acc. *spālva* iš

¹⁰ Stangas (1966: 154) tokią priegaidžių kaitą vadina analogine metatonija (kaip vieną iš *métatonie douce* rūšių). Straipsnio autorių nuomone, metatonijos terminu vadintinas tik toks priegaidės pokytis, kurį nulėmė kirčio atitraukimas (*métatonie douce*) arba vadinamieji *vrddhi* vediniai (*métatonie rude*). Dėl analogijos įvykę žodžio kirčiuočių pokyčiai yra visiškai kitokio pobūdžio, tad juos laikyti metatonija nėra prasminga. Tiesa, negalima visiškai atmesti minties, kad *ā* kamieno žodžių linksnius, kurių kirtis buvo atitrauktas, (pavyzdžiui, vienaskaitos galininką) dėsningai paveikė *métatonie douce*. Tačiau tokią metatoniją iš karto galėjo panaikinti tarp paradigmos formų veikusi analogija.

¹¹ Matyti, kad baltų-slavų prokalbėje *a* : *ā* abliautas pamatiniame žodyje su *a* (dažniausiai iš ide. **o*) morfologiškai pakeitė paveldėtąją šaknies balsių kaitą *e* : *a* < ide. **e* : **o*.

¹² Bl. **skalē-ti-* yra tokio tipo vedinys kaip lie. *garėti*, sl. *gorėti* < **g^{wh}or-ē-*; formoje **skalē-ti-* < **skol-ē-* kontaminavo perfekto kamienas **skol-* (plg. germ. **skal*) ir tą pat reiškiantis *ē* kamieno veiksmazodis **sklē(-ie/o)-* < **eh₁(-ie/o)-*.

¹³ Lie. *skelėti* yra perdirbtas iš **skalē-t-* pagal esamojo laiko formas **skela-* (pr. *skellants*, senųjų tekstų lie. *skelū*).

¹⁴ Šiaip jau tik lietuvių kalbos keturių kirčiavimo tipų skyrimą vertėtų perimti ir rekonstruojant rytų baltų prokalbės kirčiavimo sistemą.

senesnio **spálva*)¹⁵. Vis dėlto tai neįprasta – turėjo išgalėti kirčiavimas pagal gale kirčiuotas formas, juk tokia forma buvo ir vienaskaitos vardininkas, kaip pagrindinis žodžio linksnis ir reprezentantas turįs ypatingą svarbą. Todėl patikimiau ir paprasčiau būtų manyti, kad šie latvių žodžiai tiesiog perėjo iš trečiosios kirčiuotės į pirmąją kirčiuotę (vietoje laužtinės priegaidės įgijo tęstinę). Tokius atvejus mini ir Būga, pgl. la. *luõms* ir *luõms*, *drēgns* ir *drēgns*, *guõba* ir *guõba* (Būga 1961: 710, 711) ir kt. Šiaip jau daugeliu atvejų rytų baltų prokalbę siekiančios 3 akcentinės klasės dviskiemenius su *-a* latvių kalboje atitinka žodžiai su laužtine priegaide: *galva*, *naūda*, *pēda*, *puřna* (lie. *burnà* 3), *salna*, *sařma*, *řkiēdra*, *zařna*. Taigi čia neįvyko jokie kirčiuotės mainai. Beje, ir daugelis šių žodžių lietuvių kalbos atitikmenų yra likę trečiosios kirčiuotės: *galvà*, *naudà* (3, 1, 4), *pėdà*, *burnà*, *skiedrà*, *žarnà* (3, 1). Tik *salna*, *sařma* atitikmenys lietuvių kalboje yra perėję į ketvirtąją kirčiuotę: *šarmà* (greta 4 yra ir 3), *šalnà* (4). Kai latvių žodžiai turi tęstinę priegaidę ir kai galėjo būti įvykęs priegaidės (t. y. kirčiavimo tipo) pokytis, lietuvių kalbos atitikmenys, kaip buvo parodyta anksčiau, turi ne trečiąją kirčiuotę, o ketvirtąją. Taigi tiek latvių, tiek lietuvių kalboje čia įvyko kirčiuotės pokyčiai, tačiau abiejose kalbose skirtingai. Tokių kitimų priežastis atpažinti labai sunku, tiesą sakant, neįmanoma. Tad lieka manyti, jog ir analogijos skatinami žodžių kirčiuotės kitimai, ir senojo kirčiavimo tipo išlaikymas yra atsitiktinis dalykas. Kirčiavimo tipo išsilaukymo arba jo pakitimo atveju lemiamą vaidmenį galėjo turėti žodžio arba atitinkamai padarytų atskirų jo formų (tarkim, vienaskaitos ar daugiskaitos) dažnumas. Formos, kurios vartojamos dažnai, kalbėtojo sąmonėje išlieka geriau nei tos, kurios vartojamos retai (šios ne taip paprastai atsimenamos). Žinoma, tiksliau įvertinti galima būtų tik tuomet, kai žinotume tas kalbines situacijas, kuriomis vyko analoginiai pokyčiai. Kadangi šių žinių neturime, telieka spekuliatyvūs svarstymai.

4. Taigi labai tikėtina, kad lie. *spalvà* kadaise buvo trečiosios kirčiuotės. Iš tiesų, ar *spalvà* buvo 3, ar 1 kirčiavimo tipo, žodžio etimologijai neturi didelės įtakos. Svarbiausia tai, kad galima nustatyti, jog *spalvà* buvo tos kirčiuotės, kuri liudija dviskiemenių su *-a* pirmojo skiemens ilgumą ar kompensacinį ilgumą (jis tam tikrose pozicijose galėjo būti sutrumpintas) arba vedybą iš šaknies, gale turėjusios neskiemeninį sonantą su laringalu (*ih*, *uh*, *mh*, *nh*, *rh*, *lh*) . Šias galimybes liudija pavyzdžiai: lie. *dervà* 4, *dėrva* 1 < **dér'uá* 3 < **dėr'uá* < **dėr'uá*; *dúona* 1 < **dóná* < **d^hóh₃-nah₂* ir *kavà* 4 < **kál'uá* < **kól'uá* < **kól'uá*¹⁶ < **kolh-uáh₂*.

4. 1. Teigti, jog pirminė *spalvà* forma turėjusi ilgąjį skiemenį, t. y. buvus *vrddhi* vedinį, neleidžia istorinė daryba – nėra tinkamo pamatinio žodžio, tad telieka antroji galimybė – lie. *spalvà*, la. *spálva* sieti su šaknimi, besibaigiančia laringalu. Vienintelė tokia šaknis yra ide. *(s)*pelh-* ‘skelti, skirti’, su ja rūpimi žodžiai jau anksčiau buvo etimologiškai siejami (žr. 1.). Indoeuropiečių prokalbėje *(s)*pelh-* jau buvo įgijusi poreikšmius ‘vertingas dalis atskirti nuo nevertingųjų’ ir ‘nudirti odą, kailį nuo žvėries’. Pirmąjį poreikšmį liudija ir senuosiuose mūsų tekstuose vartoti lie. *pēlūs* pl. ‘pelai: varpų, šiaudų ir pan. liekanos kuliant’ (anksčiau turbūt sg. ‘pelas’), s. r. *pel̥mi* pl. instr. ‘pelai’, s. i. *paláva-* pl. ‘pelai’ < **pelh-ou-* (acc. sg. **pelh-ou-m* < **pélh-ou-m*), pr. *pelwo* ‘pelai’, r. trm. *полóва*, s.-kr. *pljěva* ir kt. ‘pelai’ < sl. **pélva* < **pélh-uah₂*¹⁷; lie. *spālis* (2) ‘minant nuo linų ar kt. pluošto atskiriamas šapelis, atliekos’ < **spolh-iio-* (anksčiau veikiausiai bevardės giminės, kaip liudija tokios pat darybos atitikmuo lo. *spolium*). Antrąjį poreikšmį atspindi lo. *spolium* ‘nudirta žvėries oda’ < **spolh-iio* n.

4. 2. Lo. *spolium* įgalina nuspėti, kokia buvo bl. **spáluá* pirminė reikšmė. Indoeuropiečių prokalbės darybos bruožus atspindintis **spolh-uah₂*- reiškė ‘nuo žvėries nudirta oda, nudirtas kailis’. Tikriausiai iš pradžių buvo padarytas būdvardis **spolh-uo-* ‘atskirtas, nudirtas (nuo žvėries)’, po to su sufiksu **-h₂*- išvestas daiktavardis *spolh-uah₂*-, pgl. s. v. a. *far(a)wa* ‘spalva, išvaizda, pavidalas’ < germ. **faruō-* < **k^wor-uah₂*- arba **porĕ-uáh₂*-, esantis greta s. v. a. *faro* ‘spalvotas’ < germ. **farua-* < **k^wor-uo-* (Kluge, Seebold 1999: 249) arba **porĕ-uó-* (Pokorny 1959: 820), go. *farwa* dat. sg. ‘pavidalas’, vestinus iš bevardės giminės substantyvizuoto **farua-*

¹⁵ Dėl tokios galimybės žr. Endzelins 1971: 126.

¹⁶ Žr. Klingenschmitt 2008: 180t.

¹⁷ *(s)*pelh-* reikšmė čia ‘atskirti pelus nuo grūdų’.

‘būti įpavidalintam, tam tikro pavidalo’¹⁸. Kita vertus, **spolh-uah*₂- galėtų būti kilęs tiesiog iš moteriškosios giminės būdvardžio su daiktavardžio, reiškiančio ‘oda’ (gal lie. *óda*, la. *áda*?), elipse. Iš poreiksmio ‘nudirta oda, kailis’ dar priešistoriniais laikais išsirutuliojo reikšmė ‘oda’¹⁹. Veikiausiai jau iš sykio kartu su oda buvo numanomi ir odą dengiantys šeriai, plaukai ar kita. Vėliau tai tapo nebe konotacija, o reikšmės pagrindu, taigi susiformavo reikšmė ‘plaukas, šerys, plunksna’. Latvių kalbos žodis greta reikšmės ‘šerys, plunksna’ dar turi reikšmę ‘žvėries šerių spalva’²⁰. Panašus reikšmės pokytis įvyko ir lie. *spalvā* atveju, čia jis dar labiau pažengęs nei latvių kalboje: lie. *spalvā* yra abstrakčios sąvokos pavadinimas. Latvių kalboje tolesniam reikšmės kitimui sutrukdė minėta reikšmė pradėtas vartoti slavizmas *krāsa*. Ar senoji reikšmė ‘šerys (taip pat plunksna?)’ lietuvių kalboje išnyko labai anksti, nėra aišku. Tiksliau ką nors teigti dėl lie. *spalvā* reikšmės sunku. Žodis lietuvių kalbos tekstuose paliudytas vėlai – jį pavyko rasti tik XIX amžiaus pabaigos tekstuose: 1893 metų Prano Mašiotto rašytame „Mėnulis“, 1901 metų Stasio Matulaičio knygoje *Kaip sutaisytas žmogaus kunas*, kiek vėliau – Petro Vileišio knygoje (Mašiotas 1893: 16; Matulaitis 1901: 68; Vileišis 1902: 55; Vileišis 1903: 5). Senuosiuose ir šiek tiek vėlesniuose tekstuose spalva vadinta tik skoliniais *barva*, *parva*, *kvarba*, *krosas* arba savu žodžiu *dažas*. Lie. *spalvā* nėra ir Daukanto, Ivinskio rankraštiniuose žodynuose, jis pradėtas vartoti tik XIX amžiaus pabaigoje, kuriantis bendrinei kalbai. Visuotinesnis žodžio pripažinimas (ar atradimas) vyko maždaug pirmaisiais XX amžiaus metais. Jį paliudija Petro Vileišio tekstai: maždaug iki 1902-ųjų Vileišis vartojo skolinį *parva* (Vileišis 1899: 88; Vileišis 1900: 1), o 1902 metų vertime *Givenimo džiaugsmai* ir 1903 metų knygoje *Kai-kurie amatai* jau vartota *spalva* (kai kur skliaustuose dėl aiškumo įterpdamas ir *parva*). Lie. *spalva* paplisti, regis, padėjo Antano Lelio 1905 metų anglų–lietuvių kalbų žodynas (šį žodį Lelis veikiausiai pastebėjo Petro Vileišio knygoje), Jurgio Šlapelio *Svetimų ir nesuprantamų žodžių žodynėlis* 1907 ir ypač Jono Jablonskio 1918 metų *Mūsų žodynėlis*. „*Vargo mokyklos*“ priedėlis (čia pateiktos sukirčiuotos žodžio formos)(Lelis 1905: 111; Šlapelis 1907: 94; Jablonskis 1918: 43). Galima netgi daryti prielaidą, jog ir pirmieji XIX amžiaus pabaigos autoriai *spalva* vartojo būtent Jablonskio patarimu²¹ – Mašiotas buvo artimas Jablonskio draugas (1893-ųjų knygoje *Szėsi skaitymai*, be Mašiotto „Mėnulio“, įdėti ir keli Konstancijos Jablonskienės vertimai, tad tikėtina, jog Jablonskis daugiau ar mažiau peržiūrėjo ir kitų autorių tekstus, plg. Piročkinas 1977: 122t.), o Matulaitis, nors ir jaunesnės kartos, bendradarbiavo *Varpe*. Žodį *spalva* Jablonskis veikiausiai žinojo iš šnekų, taigi jį nusprendė teikti vietoj tuomet plačiai vartotų skolinių. Kokia reikšmė žodis vartotas šnektoje, neaišku. Siaurai vartotas *spalva* nebūtinai turėjo reikšti abstrakčią sąvoką – yra žinomas ne vienas atvejis, kai Jablonskis tarminį žodį pritaikydavo tam tikrai naujai sąvokai, reiškiniui ar pan. reikšti (plg. tokius jo pritaikytus žodžius kaip *pamoka*, *pusiaujas*, *žemynas*, *vardininkas*, *vietininkas*, *pirmininkas*; išsamiai žr. Piročkinas 2000: 4), t. y. suteikdavo jam specialesnę, siauresnę, platesnę ar abstraktesnę reikšmę. Faktas, kad *spalvā* kaip abstraktus pavadinimas nerandamas senuosiuose tekstuose, verčia manyti, kad žodis vartotas kita, konkretesne reikšmė (gal ‘gyvūno šerių, plunksnų spalva’(?); žodis tokia reikšmė religinei raštijai nebuvo reikalingas). Taigi *spalva* abstrakti reikšmė galėjo būti dirbtinai suteikta Jablonskio²², tačiau tai patvirtinti ar paneigti kol kas neturime duomenų.

5. Panašiu keliu kaip la. *spalva* kito ir la. *spilva* (kai kuriose tarmėse *spilva* bei *spilva*, žr. ME III 996) ‘tvenkinių augalas, švylys, pūkas (ypač augalo, tarkim, švylio), [pl.] (plunksnų) pūkai [ir kt.]’ reikšmė. Šis žodis nuo lie. *spalvā*, la. *spalva* < **spolh-uah*₂- skiriasi šaknies balsių kaitos laipsniu –

¹⁸ Dėl tokio tipo lietuvių kalbos būdvardinių abstraktų, plg. *dorā* : *dōras* (žr. Skardžius 1941: 37).

¹⁹ Panašaus semantinio kitimo pavyzdžių pateikia ir Buck (1949: 200t.).

²⁰ Plg. baltarusybės lie. *varsā* panašų semantinį rutuliojimąsi: ‘vilnų pūkas, šereliai, gaureliai’ ir (labiau žemaičių) ‘spalva’. Plg. ir lie. *žirgo plaukas* ‘žirgo spalva’.

²¹ Tiesa, Petro Avižonio tekste, kurį, spėjama, redagavo Jablonskis, *spalva* įvardijama slavizmu *varsa* (žr. Avižonis 1898: 8). Dėl Jablonskio redaguotų darbų žr. Piročkinas 1977: 122tt., 135t.

²² Visiškai neįtikima, nors teoriškai ir įmanoma, jog Jablonskis *spalvai* reikšti pritaikė latvių kalbos žodį. Jablonskiui skolintis iš latvių kalbos visiškai nebūdinga, kita vertus, vargu ar abstrakčiai *spalvai* įvardyti būtų pasirinktas žodis, kurio pagrindinė reikšmė – ‘plunksna’. Be to, tuomet ir teikiama *spalva* kirčiuotė turbūt būtų buvęs ne ketvirtoji, o pirmoji – ***spálva*.

reikėtų rekonstruoti **splh-uah*₂-. Jo senoji reikšmė veikiausiai taip pat buvo 'plaukas, šerys'. Nulinio laipsnio šaknis dažniausiai sąlygoja kirčiuotą sufiksą (plg. s. i. *ūrdhvá* 'tiesus, stačias' < **urhd^h-uó-*). Latvių žodžio kirčiavimas, kaip matyti, varijuoja. Kaip ir la. *spalva* atveju, pirminė kirčiuotė, matyt, buvo galūninė (3); vėliau analogiškai iš akūtinio galūninio kirčiavimo (3 kirčiuotė) pereita prie akūtinio šakninio (1 kirčiuotė) ir netgi prie cirkumfleksinio (2, 4 kirčiuotė). Kita vertus, ir kitų kalbų nulinio laipsnio vediniai su priesaga *-*uā-* kartais kirčiuojami šaknyje, plg. s. i. *dūrvā* 'sorų želmuo' < **dř/lhuah*₂-; r. *zřúba* 'karčiai' < **grīuā-* ir, priešingai, s. i. *grīvā-* 'sprandas'²³. Čia taip pat primintinas vilnos pavadinimas lie. *vīlna*, la. *vīlna*, s. bulg. *vōlna*, s.-kr. *vūna* ir kt. < sl. **vīlna*, s. i. *ūrñā-* 'vilna' < ide. **ulhna*₂-. Lauktiną galūninį kirčiavimą atspindi la. *lāna* 'vilna' < ide. **ulh-nāh*₂-. Šio vedinio pamatas turbūt buvo būdvardis **ulh-nó-* 'išpeštas' (plg. Frisk 1970: 118). Moteriškosios giminės vedinys **ulh-nāh*₂- 'išpeštoji, ta, kuri išpešta' (su šalia buvusio junginio nario daiktavardžio elipse) formaliai neturi jokių daiktavardėjimo požymių. Formoje **ulhna*₂-, priešingai, substantyvizaciją žymi pakitęs kirtis²⁴.

6. Taigi aptariamoms žodžių grupės semantika baltų kalbų priešistorėje formavosi keliais etapais. Tarpinių semantikos kitimo grandžių postuluoju daugiau nei tai daroma tiriant daugelio kitų giminių indoeuropiečių kalbų atitinkamus žodžius. Tačiau tai neturi stebinti. Kadangi baltų kalbos paliudytos vėlai (vėlyva jų raštija), tiriamasis semantinių pokyčių laikas tampa daug ilgesnis nei daugelio kitų senųjų indoeuropiečių kalbų.

LITERATŪROS SĄRAŠAS²⁵

- AMBRAZAS, S. 1996: Dėl žodžio *spalvā* kilmės. *Baltistica* 31(1), 8.
- BUCK, C. 1949: *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages*, Chicago: The University of Chicago Press.
- BŪGA, K. 1961: *Rinktiniai raštai* 3, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- ENDZELIN, J. 1923: *Lettische Grammatik*, Heidelberg: C. Winter.
- ENDZELINS, J. 1971: *Darbu izlase* 1, Rīgā: Zinātne.
- FRAENKEL, E. 1962: *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Göttingen: Carl Winter Universitätsverlag, Vandenhoeck & Ruprecht.
- FRISK, H. 1970: *Griechisches etymologisches Wörterbuch* 2, Heidelberg: Carl Winter.
- GERULLIS, G. 1922: *Die altpreußischen Ortsnamen*, Berlin, Leipzig: W. de Gruyter.
- JABLONSKIS, J. 1935: *Jablonskio raštai*. 4. *Kalbos dalykai*, redagavo Juozas Balčikonis, Kaunas.
- KLINGENSCHMITT, G. 2005: *Aufsätze zur Indogermanistik*, Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- KLINGENSCHMITT, G. 2008: Erbe und Neuerung bei Akzent und Ablaut in der litauischen Morphologie. *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 2, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 180–215.
- KLUGE, F., SEEBOLD, E. 1999: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, bearbeitet von Elmar Seebold, Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- ME – K. *Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca*, K. *Mühlenbachs lettisch-deutsches Wörterbuch*, red., ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelins, I–IV, Rīga: Lett. Bildungsministerium, 1923–1932.
- PIROČKINAS, A. 1977: *Prie bendrinės kalbos ištakų*, Vilnius: Mokslas.
- PIROČKINAS, A. 2000: Jonas Jablonskis – naujų žodžių kūrėjas. *Gimtas žodis* 10, 2–6.
- POKORNY, J. 1959: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* 1, Bern, München: Francke.
- RIX, H. 2001: *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstambildungen*, Wiesbaden: L. Reichert.

²³ Dėl anksčiau išdėstytų dalykų (žr. 3.2 ir ypač 3.3) daugiaprasmiški kirčiavimo požiūriu yra la. *grīva* 'upės žiotys', lie. vietovardis *Grýva*.

²⁴ Plg. Klingenschmitt 2005: 307, 12 išn.: ide. **plh₂-mah₂-* 'kas plokščias' (t. y. 'ranka')(gr. *παλάμη*, lo. *palma*) ir, priešingai, kelt. **lāmā-* 'ranka' < ide. **plh₂-māh₂-* 'kas plokščias' : būdvardis **plh₂-mó-* 'plokščias'.

²⁵ Kalbų pavadinimų sutrumpinimai vartojami pagal leidinį *Baltistica*.

- SKARDŽIUS, P. 1941: *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, Lietuvių kalbos institutas.
- STANG, CH. 1966: *Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen*, Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget.
- STUNDŽIA B., 1984: Lietuvių kalbos dviskiemenių daiktavardžių kirčiavimo variantai. *Kalbotyra* 35(1), 86–92.
- URBUTIS, V. 2009: *Baltų etimologijos etiudai 2*, Vilnius: VU leidykla.
- WACKERNAGEL, J., Debrunner, A. 1954: *Altindische Grammatik, 2. Die Nominalsuffixe*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- ZINKEVIČIUS, Z. 1966: *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.
- ZINKEVIČIUS, Z. 1980: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika 1*, Vilnius: Mokslas.

ŠALTINIŲ SĄRAŠAS

- AVIŽONIS, P. 1898: *Apsakinėjimai apie žemę, vandenį ir orą*, parašė P. A. Perspausdinta iš „Ukininko“ Tilžėje: J. Schoenkės sp.
- Clavis germanico-lithvana, rankraštinis XVII amžiaus vokiečių–lietuvių kalbų žodynas*. II dalis (F–L), parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1997.
- JABLONSKIS, J. 1918: *Mūsų žodynėlis*. „Vargo mokyklos“ priedėlis. Surinko Rygiškių Jonas. „Lietuvių spaustuvė“ Voroneže.
- K – *Wörterbuch der littauischen Sprache*. II. *Littauisch-deutsches Wörterbuch* von Friedrich Kurschat, Halle a. S.: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1883.
- LALIS, A. 1903: *Angliškos ir lietuviškos kalbų žodynas*. *Dviejose dalyse*. *Antra dalis: angliškai-lietuviška*, Chicago Ill.: Turtu ir spauda „Lietuvos“.
- LALIS, A. 1905: *Angliškos ir lietuviškos kalbų žodynas*. *Dviejose dalyse*. *Antra dalis: angliškai-lietuviška*, Chicago Ill.: Turtu ir spauda „Lietuvos“.
- M – M. Miežinis, *Lietuviszkai-latviškai-lenkiszka-rusiszka žodynas*, Tilžėje: Spausdinta kasztais Noveskio, 1894.
- MAŠIOTAS [Aszakaitis], P. 1893: Mėnulis. *Szėsi skaitymai*, Priedas prie „Ukininko“ Nr. 5, Tilžėje, 14–49.
- MATULAITIS, S. 1901: *Kaip sutaisytas žmogaus kunas*. Parašė S. M., Plymouth, Pa.: Spauda „Vienybės lietuvninku“ (Tėvynės Mylėtojų Draugystė. Nr. 8.).
- N – *Wörterbuch der Littauischen Sprache* von G. H. F. Nesselmann, Königsberg: Verlag der Gebrüder Bornträger, 1850.
- ŠLAPELIS, J. 1907: *Svetimų ir nesuprantamų žodžių žodynėlis*, Tilžė: Jagomasto spaustuvė.
- VILEIŠIS, P. 1899: *Populiariszka rankvedis fizikos*, Parašė P. Neris, Shenandoah, 1899.
- VILEIŠIS, P. 1900: *Žaibas ir griaustinis* [vertimas iš V. V. Lunkevičiaus veikalo], P. N., Tilžėje: Otto v. Mauderodė.
- VILEIŠIS, P. 1902: *Givenimo džiaugsmi*. Pagal serą Džoną Lebboką. Sutaisė P. N. Tilžėje: Spausdinta pas Otto v. Mauderodė.
- VILEIŠIS, P. 1903: *Kai-kurie amatai*. [...] Pagal Romą Ramojaus sutaisyta, Tilžėje: Spausdinta pas Vaškutiene.

Gauta: 2012 m. gruodžio 27 d.

Priimta: 2013 m. sausio 29 d.

BIRUTĖ KABAŠINSKAITĖ

Vilniaus universitetas,

Baltistikos katedra

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius, Lietuva

[birute.kabasinskaite@flf.vu.lt]

GERT KLINGENSCHMITT
Birkenfeldstr. 3
D-93161 Viehhausen
Deutschland